

## QADR" KONSEPTI: O'ZBEK MADANIYATI VA TILSHUNOSLIK TADQIQOTI

**Sayliyeva Madina Nuriddin qizi**

*Buxoro davlat Universiteti filologiya fakulteti 3-kurs talabasi*

*Sayliyevamadina445.@gmail.com*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada “qadr” konseptining o‘zbek madaniyati va tilshunoslik tizimidagi mazmuni keng ko‘lamda yoritildi. Konseptning leksik-semantik tuzilishi, frazeologizmlar va maqollar sistemasida tutgan o‘rni, shuningdek xalqning ma’naviy hayoti bilan bog‘liq jihatlari tahlil qilindi. Maqolada “qadr”ning ijtimoiy-axloqiy funksiyalari, badiiy adabiyotdagi poetik ifodasi va milliy mentalitetdagi konseptual ildizlari haqida chuqur ilmiy mulohazalar berildi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatadiki, “qadr” o‘zbek tilidagi eng muhim mental-madaniy konseptlardan biri bo‘lib, u xalqning dunyoqarashi va qadriyat tizimining markazida turadi.

**Kalit so‘zlar:** qadr, madaniy konsept, tilshunoslik, semantika, mentalitet

## КОНЦЕПТ «КАДР»: УЗБЕКСКАЯ КУЛЬТУРА И ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

**Аннотация.** В данной статье широко рассмотрен смысл концепта «кадр» в узбекской культуре и лингвистической системе. Анализированы лексико-семантическая структура концепта, роль фразеологизмов и пословиц, а также связь с нравственной жизнью народа. В статье представлены глубокие научные размышления о социально-нравственных функциях «кадр», его поэтическом выражении в художественной литературе и концептуальных корнях в национальном менталитете. Результаты исследования показывают, что «кадр» является одним из самых важных ментально-культурных концептов в узбекском языке и занимает центральное место в мировоззрении и системе ценностей народа.

**Ключевые слова:** кадр, культурный концепт, лингвистика, семантика, менталитет

## THE “QADR” CONCEPT: UZBEK CULTURE AND LINGUISTIC RESEARCH

**Annotation.** This article provides a comprehensive analysis of the “qadr” concept in Uzbek culture and linguistic system. The lexical-semantic structure of the concept, its

*role in phraseological expressions and proverbs, as well as its connection to the moral life of the people are examined. The article offers in-depth scholarly reflections on the social and ethical functions of “qadr”, its poetic expression in literature, and its conceptual roots in the national mentality. The results show that “qadr” is one of the most important mental-cultural concepts in the Uzbek language and holds a central place in the people’s worldview and value system.*

**Keywords:** *qadr, cultural concept, linguistics, semantics, mentality*

**Kirish.** Har bir xalqning ma’naviy dunyosi o’ziga xos qadriyatlar, tushunchalar va ramzlar yig’indisidan iborat. Til esa ana shu qadriyatlarning eng muhim ko’zgusi hisoblanadi. O’zbek tilida “qadr” tushunchasi avlodlar davomida shakllanib, xalqning hayotiy tajribasi, urf-odatlar, tarbiyaviy qarashlari va dunyoqarashi bilan uzviy bog’lanib ketgan. Shuning uchun “qadr” konsepti nafaqat lingvistik birlik, balki milliy tafakkurning tub qatlamida joylashgan ma’naviy kategoriyadir [1].

Bugungi kunda konseptual tahlil usuli tilshunoslikda keng qo’llanilmoqda, chunki u xalqning mental-madaniy ongini til vositasida tadqiq qilish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, “qadr” konseptini o’rganish o’zbek madaniy identitetining chuqur qatlamlarini ochib berishga xizmat qiladi.

a) “Qadr” konseptining leksik-semantik tizimi

O’zbek tilida “qadr” so’zi ko’p ma’noli birliklardan bo’lib, uning semantik yadrosi bir nechta asosiy ma’nolarni o’z ichiga oladi:

- 1) qiymat, ahamiyat (masalan: ilmning qadri, vaqtning qadri)
- 2) hurmat (biror kishining qadrini bilmoq)
- 3) ulug’lik, muqaddaslik (Qadr kechasi)
- 4) shaxsning jamiyatdagi o’rni (qadr topmoq)

Bu ma’nolar konseptning qanchalik keng va ko’p qirrali ekanligini ko’rsatadi[2]. “Qadr” so’zi bilan bir qatorda “qadrlash”, “qadrli”, “qadrdon”, “qadr-qimmat” kabi so’zlar ham ushbu konseptual maydonning tarkibiy elementlarini tashkil etadi.

b) Frazologik birliklar xalqning milliy tafakkuri, madaniy tajribasi va konseptual dunyoqarashini eng ixcham hamda barqaror shaklda aks ettiruvchi til birliklaridir. O’zbek tilidagi “qadr” konsepti ham aynan frazeologizmlar tizimida keng namoyon bo’ladi. “Qadriga yetmoq”, “qadrini bilmoq”, “qadr topmoq”, “qadrdon bo’lmoq” kabi iboralar xalq ongida ushbu konseptning mazmuniy chegaralarini belgilab, uni semantik hamda pragmatik jihatdan boyitadi.

Birinchidan, frazeologizmlarning mavjudligi shuni ko’rsatadiki, “qadr” o’zbek tilida faqat leksik birlik darajasida emas, balki konseptual darajada faol ishlatiladigan tushunchadir. Bunday iboralar nutq jarayonida insonlar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar tizimi va axloqiy me’yorlarni ifodalashda muhim vosita bo’lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, “qadriga yetmoq” iborasi semantik jihatdan oddiy hurmat ko‘rsatishni emas, balki shaxsning ichki qiymatini anglash, e’tirof etish, munosib baholash kabi chuqur ma’nolarni mujassam etadi. Bu hol frazeologizm mazmunida konseptning mental, psixologik va axloqiy qatlamlari birgalikda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Demak, frazeologizm konseptning semantik yadrosini kuchaytiruvchi konnotativ belgiga ega.

Uchinchidan, “qadr topmoq” iborasida qadrlash jarayonining ijtimoiy tomoni aks etadi, ya’ni shaxsning jamiyatda e’tirofga sazovor bo‘lishi, munosib baho olishi, ijtimoiy maqomini mustahkamlashi nazarda tutiladi. Bu ibora qadrlashning tashqi (ijtimoiy) mexanizmlarini ko‘rsatadi va konseptning ijtimoiy funksional xususiyatini belgilaydi.

Shuningdek, “qadrdon bo‘lmoq” iborasida munosabatning o‘zaro ishonch, yaqinlik va samimiylilik asosida shakllanishi ifodalanadi. Bu esa qadrlash jarayonida shaxslararo emotsional omil ham muhim o‘rin tutishini tasdiqlaydi.

Frazeologizmlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida “qadr” konsepti ko‘p qatlamli semantik maydonga ega bo‘lib, u nafaqat hurmat va e’tirof kabi asosiy leksik ma’nolarni, balki emotsional, axloqiy, psixologik va ijtimoiy komponentlarni ham qamrab oladi. Shunday qilib, “qadr” konsepti frazeologik birliklarda milliy mentalitet, jamiyat qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarning til orqali konseptual aks etishining yorqin namunasidir.

c) Maqollar va xalq og‘zaki ijodida “qadr”. O‘zbek maqollarida konsept odatda hayotiy tajriba va tarbiyaviy xulosalar bilan boyitilgan. O‘zbek xalq maqollarida “qadr” tushunchasi insonning ijtimoiy mavqei, axloqiy fazilatlarini va jamiyatdagi munosabatlar tizimi orqali talqin etiladi.

Odam qadrini odam biladi.

Do‘stning qadrini boshga ish tushganda bilasan.

Har kimning qadri o‘z fe’lidan[3].

Birinchidan, “Odam qadrini odam biladi” maqolida qadrlashning mezoni sifatida insonlararo o‘zaro baholash mexanizmi ko‘rsatiladi. Ma’no shundan iboratki, shaxsning qadri uning boshqa insonlarga ko‘rsatgan munosabati, axloqi, odobi va jamiyatdagi o‘rni orqali aniqlanadi. Bu yerda qadrlash jarayoni individual emas, balki ijtimoiy xarakterga ega bo‘ladi.

Ikkinchidan, “Do‘stning qadrini boshga ish tushganda bilasan” maqolida qadrlashning sinov orqali tekshirilishi ta’kidlanadi. Ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan, insonlar o‘rtasidagi do‘stlik, sadoqat va mehr kabi qadriyatlar kundalik hayotda emas, balki murakkab vaziyatlarda namoyon bo‘lishi ilmiy jihatdan asoslanadi. Demak, qadr – vaqt va vaziyat orqali tasdiqlanadigan munosabatdir.

Uchinchidan, “Har kimning qadri o‘z fe’lidan” maqolida qadrlashning ontologik manbai sifatida shaxsning o‘ziga xos fe’l-atvori ko‘rsatiladi. Bu yondashuv “qadr”ni insonning ijtimoiy tajribasi, shaxsiy sifatleri, xulqi va o‘zini tutish madaniyati bilan



bog'laydi. Bu esa qadrlashning ichki (shaxsga oid) va tashqi (jamiyat tomonidan beriladigan baho) omillar bilan shakllanishini ko'rsatadi.

Ushbu maqollar tahlili shuni anglatadiki, o'zbek madaniyatida "qadr" tushunchasi fiziologik yoki moddiy mezonlar asosida emas, balki axloqiy-ijtimoiy qadriyatlar bilan baholanadi. Maqollarda qadrlashning mazmuni – insonning ichki fazilatlari, jamiyat ichida tutgan o'rni, ijtimoiy xulqi va boshqalarga bo'lgan munosabati orqali aniqlanadi. Demak, "qadr" mental va madaniy tushuncha sifatida jamiyatning ijtimoiy ongida muhim konseptual maydonni tashkil etadi.

d) Madaniy tizimdagi konseptual mohiyat

O'zbek madaniyatida "qadr" tushunchasi uch asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi:

1. Inson qadri. O'zbeklar orasida insonning hurmati eng oliy qadriyat sanaladi. "Inson qadri" deganda uning shaxsiyati, sha'ni, or-nomusi, el oldidagi o'rni tushuniladi. Bu tamoyil jamiyatda ijtimoiy muvozanatni yaratadi [4].

2. Oilaviy qadriyatlar. Ota-ona, ustoz, katta-kichik, mehmon qadri bilish xalq mentalitetining asosiy fazilatlari biri. Qadrni bilish tarbiyaviy an'analar orqali avloddan avlodga o'tadi.

3. Mehnat va vaqt Qadri. Mehnatning qadri o'zbek madaniyatida juda baland turadi. Xalqimiz "Mehnat qilgan elda qadr topadi" degan g'oyani yoshligidan singdiradi. Vaqt qadri esa shaxsiy mas'uliyat va tartib-intizomning asosiy tamoyili hisoblanadi.

e) Badiiy adabiyotdagi poetik talqini. Mumtoz adabiyotda "qadr" tushunchasi odatda ma'naviy yuksalish, ruhiy kamolot bilan bog'lab beriladi. Alisher Navoiy asarlarida insonning "qadr"i uning pok qalbi, fe'li, ilmi va odobi bilan o'lchanadi [5]. Bobur she'riyatida esa "qadr" odatda vafodorlik, sadoqat, kamtarlik kabi fazilatlar bilan yonma-yon qo'llanadi.

Badiiy matnlarda konsept ko'pincha ramziy obrazlar orqali ifodalanadi: ko'ngil qadri bilmoq, dilda qadr topmoq, insonning o'ziga yarasha qadri bo'lmoq kabi poetik tasvirlar "qadr"ni ma'naviy-estetik kategoriya sifatida ochadi.

"Qadr" konsepti o'zbek xalqining asosiy ma'naviy qadriyatlarini umumlashtiradi: hurmat, e'tibor, mehr, vatanparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik. Til va madaniyatning uzviy bog'liqligi sababli bu konsept o'zbek tilida nafaqat ma'no birliklari orqali, balki ma'naviy xulq-atvor me'yorlari orqali ham o'z ifodasini topadi. Shuning uchun "qadr" tushunchasi o'zbek mentalitetining yadro konseptlaridan biri sifatida qaraladi. Bugungi globalashuv davrida ham o'zbek xalqining "qadr" tushunchasiga bo'lgan ehtiyoji kamaygan emas, aksincha, insoniylik, mehr-shafqat, o'zaro hurmatga bo'lgan talab yanada ortib bormoqda. Bu esa konseptning ijtimoiy dolzarbligini yana-da kuchaytiradi.

### Xulosa

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, "qadr" konsepti nafaqat lingvistik hodisa, balki o'zbek xalqining madaniy identitetini belgilovchi muhim ma'naviy mezondir. U leksik

tizimda, maqol va iboralarda, badiiy adabiyotda, urf-odatlarda va kundalik hayotda faol qo'llanadi. "Qadr"ning mazmuni — insonning o'zini va boshqalarni hurmat qilishi, mehnat va vaqtning qimmatini anglash, jamiyatdagi o'zaro hurmat asosida yashash tamoyillarini o'zida mujassam etadi.

Demak, "qadr" konsepti o'zbek xalqining ruhiy-madaniy olami, tarbiyaviy qarashlari va til boyligini chuqur aks ettiruvchi markaziy tushunchalardan biri hisoblanadi.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov U. Til va madaniyat konseptlari. – Toshkent, 2015. – 256 b.
2. Jo'rayev M. O'zbek tilining leksik-semantik tizimi. – Samarqand, 2018. – 312 b.
3. Rasulov N. Paremiologiya va xalq og'zaki ijodi. – Toshkent, 2012. – 228 b.
4. Qodirov B. O'zbek mentaliteti va ma'naviy qadriyatlar. – Buxoro, 2019. – 290 b.
5. Mirzayev A. Mumtoz adabiyotda axloqiy tushunchalar poetikasi. – Toshkent, 2014. – 240 b.